

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

ВОЙТЕНКО ОЛЬГА ОЛЕГІВНА

УДК 340.111.5

**ЗАБОРОНА ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ – ПРИНЦИП
ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН**

12.00.05 «Трудове право;
право соціального забезпечення»

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2020

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі правознавства юридичного факультету Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат юридичних наук, доцент **Арсентьєва Олена Сергіївна**, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, декан юридичного факультету.

Офіційні опоненти:

– доктор юридичних наук, доцент **Дрозд Олексій Юрійович**, Національна академія внутрішніх справ, начальник відділу докторантури та ад'юнктури;

– кандидат юридичних наук, доцент **Встухова Ірина Анатоліївна**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, доцент кафедри трудового права.

Захист відбудеться 15 вересня 2020 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.03 у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84-а.

Автореферат розіслано 14 липня 2020 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. П. Матюхіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із фундаментальних прав людини є право на працю. Воно закріплене у міжнародно-правових актах, зокрема в Загальній декларації прав людини, і зводиться до того, що людина незалежно від її статі, національної, релігійної належності має право на працю, що включає в себе самостійний та вільний вибір місця і фаху роботи, здорові і безпечні умови праці та соціальний захист на випадок втрати працездатності. Окрім цього, право на працю включає в себе такі складові як можливість отримання заробітку, що є необхідним та достатнім для повноцінного життя члена суспільства шляхом виконання роботи, на яку людина вільно погоджується.

Свобода праці – це свобода його учасників у системі соціальних зв'язків щодо здійснення праці. Свобода праці є міжгалузевим принципом: він притаманний таким галузям права, як трудове, цивільне, адміністративне. Свобода праці є характерною ознакою для демократичної, правової держави, в якій людина, її права і свободи, є найвищою цінністю. Принцип заборони примусової праці тісно пов'язаний з принципом свободи праці. Процес індивідуальної свободи праці в юридичному аспекті немислимий без відмови від примусової та обов'язкової праці, розвитку добровільності праці як за рахунок збільшення соціальної значущості позадоговірних добровільних її форм, так і через розширення сфери дії договорів про працю, посилення захищеності трудящих у процесі праці.

Досліджуючи співвідношення принципів свободи праці та заборони примусової праці, стає очевидним той факт, що обидва принципи з урахуванням їх місця в системі права є міжгалузевими. Це пояснюється тим, що принцип свободи праці притаманний декільком галузям права, тоді як принцип заборони примусової праці дозволяється застосовувати до трудових відносин через норми інших галузей права тільки тоді, коли норми відповідають соціальному призначенню трудового права та його завданням.

Примусова праця неприпустима в правовій державі. Проте доводиться констатувати, що всупереч беззаперечному визнанню прав і свобод людини найвищою соціальною цінністю така праця має місце й сьогодні. Примусова праця існує і активно еволюціонує як в країнах, що розвиваються, так і промислово розвинених державах. На сьогодні жодна країна світу не може заявити про відсутність на її території примусу до праці. Вищевикладене і зумовило вибір теми дисертаційного дослідження та свідчить про її актуальність та важливість для науки й практики.

Окремі аспекти даної проблематики привертали увагу багатьох сучасних дослідників. Проте, принцип заборони примусової праці комплексно не досліджувався в науці. Лише окремі напрацювання були предметом уваги в наукових працях М. Г. Александрова, В. М. Андрієва,

М. Й. Бару, Л. Ю. Бугрова, І. А. Ветухової, О. Ю. Дрозда, В. В. Жернакова, Р. З. Лівшиця, Т. А. Занфірової, С. С. Лукаша, С. М. Прилипка, В. О. Процевського, О. І. Процевського, Г. І. Чанишевої, С. М. Черноус, О. М. Ярошенка та ін.

Здобутки вищезгаданих науковців стали базисом для дослідження принципу заборони примусової праці та мають значну наукову цінність, але відсутність комплексного дослідження даного питання потребує нових наукових пошуків.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у Східноукраїнському національному університеті імені Володимира Даля відповідно до наукової тематики кафедри правознавства юридичного факультету «Напрями розвитку законодавства України в контексті євроінтеграції». Тема відповідає Основним науковим напрямам та найважливішим проблемам фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних і гуманітарних наук на 2013-2018 рр., затверджених постановою Президії НАН України, Пріоритетним напрямам розвитку правової науки, затвердженим постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 р. № 14.

Тему дисертації затверджено вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля 29 березня 2016 р., протокол № 7.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є комплексна наукова розробка питань щодо заборони примусової праці як найважливішого принципу правового регулювання трудових і безпосередньо пов'язаних з ними відносин на основі вивчення і узагальнення доктринального доробку науки трудового права, чинного вітчизняного та зарубіжного законодавства та практики його застосування.

Для досягнення вказаної мети було поставлено такі завдання:

- висвітлити історію розвитку і закріплення норм про неприпустимість примусової праці в нормативно-правових актах різного рівня та сформулювати визначення примусової праці як правової категорії;
- з'ясувати сутність та співвідношення таких категорій, як «примусова праця» і «обов'язкова праця», «право на працю» і «свобода праці», «право на працю» та «заборона примусової праці»;
- розкрити міжгалузевий характер принципу заборони примусової праці;
- встановити місце принципу заборони примусової праці в системі принципів трудового права;
- сформулювати поняття та окреслити значення трудового договору як основної альтернативи примусової праці;
- провести класифікацію форм примусової праці;

- встановити співвідношення правових категорій права на працю та заборони примусової праці;
- з'ясувати особливості забезпечення принципу заборони примусової праці в сучасних умовах;
- визначити місце принципів трудового права в системі засобів правового регулювання трудових відносин;
- визначити особливості міжнародно-правового регулювання заборони примусової праці;
- проаналізувати зарубіжний досвід щодо нормативного закріплення та практичної реалізації принципу заборони примусової праці;
- сформулювати пропозиції щодо удосконалення чинного національного законодавства в контексті дотримання принципу заборони примусової праці.

Об'єктом дослідження виступають суспільні відносини, що виникають у процесі реалізації принципу заборони примусової праці при виникненні, зміні та припиненні трудових відносин.

Предметом дослідження є принцип заборони примусової праці як один з основоположних принципів правового регулювання трудових відносин.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стали загальнофілософські підходи, а також комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів дослідження. Вибір методів зумовлений багатоаспектністю об'єкта і предмета роботи.

За допомогою діалектичного методу проблеми, що вирішуються в дисертації, розглядаються в єдності їх змісту і форми. За допомогою прийомів логічного методу узагальнено представлені в науці підходи щодо розкриття суті свободи праці, проведено аналіз її реалізації при виникненні, зміні, припиненні трудових відносин. На підставі системно-структурного методу узагальнено наукову літературу і судову практику щодо принципу заборони примусової праці.

На основі історичного методу досліджено виникнення та розвиток поняття принципу заборони примусової праці. За допомогою логіко-семантичного методу удосконалено понятійний апарат, а комплексне використання методу аналізу, синтезу, індукції, дедукції у процесі дослідження дало змогу сформулювати авторське визначення поняття примусової праці.

Формально-юридичний метод використано під час вивчення документів, що визначають статус суб'єктів, які реалізують право на працю, а також національного законодавства України та судової практики з питань, що виникають під час застосування принципу заборони примусової праці на практиці. Порівняльно-правовий метод було використано для дослідження ступеня правової регламентації забезпечення свободи праці у законодавстві

зарубіжних країн, а також у процесі порівняння міжнародно-правових норм та норм національного права.

Теоретичним підґрунтям роботи є наукові праці у галузі теорії держави і права, трудового права, права соціального забезпечення, інших галузевих юридичних наук, зокрема зарубіжних. Положення та висновки дисертації ґрунтуються на нормах Конституції України, законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють реалізацію принципу заборони примусової праці при виникненні, зміні та припиненні трудових відносин. Використано також законодавство окремих зарубіжних країн, досвід яких може бути запозичений для України.

Наукова новизна одержаних результатів. Представлена на захист робота є першим у вітчизняній науці трудового права дослідженням, в якому з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень науки трудового права охарактеризовано заборону примусової праці як принцип трудового права, подано нові ідеї й визначено сучасні тенденції розвитку нормативного забезпечення у досліджуваній сфері.

У роботі сформульовано і обґрунтовано наукові положення, які виносяться на захист:

уперше:

– встановлено, що принцип заборони примусової праці є проявом принципу свободи праці. Свобода праці дозволяє суб'єкту трудових відносин активно реалізовувати себе в сфері праці або зайняти пасивну позицію – не застосовувати свої здібності для трудової діяльності, тим самим стаючи гарантом принципу заборони примусової праці. Адже тільки вільна праця може бути об'єктом правового регулювання, тоді як примусова праця завжди пов'язана з насильством і відсутністю волі особи на її виконання. Свобода праці несумісна з примусовою працею. Аналіз змісту принципів свободи праці та заборони примусової праці дозволяє прийти до висновку, що ці принципи знаходяться в тісному взаємозв'язку;

– при порівнянні змісту принципів свободи праці та заборони примусової праці – фундаментальних принципів трудового права – доведено, що свобода праці – це елемент природного права людини на саморозвиток і самореалізацію, а примусова праця – неприродний стан, виконання роботи через насильницький чи інший вплив при порушенні прав працівника, і його законодавчу заборону підсилює принцип свободи праці;

– принцип заборони примусової праці розглядається як виконання роботи при відсутності добровільного волевиявлення працівника, а також під загрозою застосування до нього фізичного чи морального примусу. Під фізичним примусом при цьому розуміються дії чи бездіяльність особи, котра примушує до праці, що негативно впливають на здоров'я та життя людини, яку примушують до праці. Моральним примусом є погроза як життю та здоров'ю особи, так і неправомірне настання негативних наслідків для особи

за невиконання праці. Примус при цьому може бути як прямим, так і непрямим;

– виділено основні спільні та відмінні риси примусової та обов'язкової праці. Зазначено, що терміни «примусова» та «обов'язкова» праця не охоплюють: будь-яку роботу або службу, яка вимагається під час ув'язнення, тримання під вартою на підставі законного розпорядження суду; будь-яку службу, обов'язкову у випадках надзвичайного становища або стихійних лих, що загрожують життю або добробуту суспільства; будь-яку роботу або службу, яка входить у звичайні цивільні обов'язки, якщо до них також залучаються громадяни цієї держави. При визначенні сутності примусової праці слід розмежувати такі поняття, як «примусова» та «обов'язкова» праця;

– встановлено, що залучення до відповідальності за примушення до праці можливо лише в рамках загальних норм, що встановлюють відповідальність за ті чи інші протиправні діяння. Адміністративне та кримінальне законодавство України не містять спеціальних норм, які передбачають відповідальність за примус до праці, що свідчить про те, що закон не дозволяє в повному обсязі охороняти особисту свободу від злочинних посягань. З метою встановлення відповідальності за примушення до праці вважається за необхідне включити до Кодексу про адміністративні правопорушення норму, що передбачає адміністративне покарання за «легкі» форми використання примусової праці або його елементів, тобто не пов'язані з заподіянням фізичної шкоди працівнику (його життю та здоров'ю), при порушенні тільки трудових прав. У разі використання примусової праці в більш важких формах, пов'язаних із застосуванням фізичного насильства, обмеженням свободи, вилученням документів, повинна бути передбачена кримінальна відповідальність.

– обґрунтовано, що поняття, які використовуються в праві, зокрема і в трудовому, в деяких випадках можуть порушувати права працівника як суб'єкта трудового договору. Так, використання категорії «ненормований робочий день» без його належного тлумачення та законодавчого врегулювання може стати латентною формою примусової праці, оскільки дозволить роботодавцям практично безкарно залучати працівників до роботи за межами нормальної тривалості робочого часу необмежену кількість разів;

удосконалено:

– висновок про те, що засадничі ідеї можуть вважатись основними принципами трудового права лише тоді, коли вони відповідають певним вимогам. Поняття принципів трудового права повністю ґрунтується на основних ознаках принципів права, оскільки є їхнім галузевим різновидом. Трудове право складає собою галузь права, в основу якої покладені загальні ідеї, що створюють передумови для досягнення його цілей та функцій і пов'язують норми трудового права з реальними трудовими відносинами. Ці найбільш загальні ідеї і є принципами трудового права. Без розуміння їх

сутності неможливо збагнути призначення трудового права загалом та його інститутів зокрема;

– тезу про те, що з часу укладення Конвенції про рабство, підписаної в Женеві 25 вересня 1926 року, яка спрямована на забезпечення скасування рабства і работоргівлі, досягнутий певний прогрес на шляху до цієї мети. Однак рабство, работоргівля і інститути та звичаї, подібні з рабством, ліквідовані ще не в усіх частинах світу;

– обґрунтування того, що дотримання принципу заборони примусової праці, яке полягає у недопущенні залучення до праці під загрозою застосування покарання чи насильницького впливу або без згоди працівника, гарантується наявністю трудового договору між сторонами трудових відносин. Норми Кодексу законів про працю України передбачають гарантії, які покликані захистити працівника від примусу до праці, і лише існує загроза їх практичної реалізації;

набули подальшого розвитку:

– положення про те, що примусова праця, рабство, підневільний стан все ще мають місце в усіх країнах світу, вони не стали пережитками минулого, а тому пряме проголошення принципу заборони примусової праці на міжнародному рівні та його реальне дотримання повинні стати метою для консолідації зусиль міжнародної спільноти;

– обґрунтування того, що тільки цілісна система норм і юридичних гарантій, які встановлюють незворотність відповідальності за примус до праці, буде сприяти викоріненню примусової праці, скороченню її форм і проявів. Для усунення порушень принципів свободи праці та заборони примусової праці потрібен комплексний підхід, що поєднує активну правозастосовну практику з профілактикою і захистом жертв примусової праці, забезпечення правопорядку з заходами в сфері зайнятості та іншими соціальними процесами.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки, практичні пропозиції можуть бути застосовані:

у науково-дослідній сфері – для вивчення проблем свободи праці, її ролі в утвердженні цінностей демократичної, правової держави і громадянського суспільства;

у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал при розробці та прийнятті нормативно-правових актів, що визначають засади реалізації принципу заборони примусової праці при виникненні, зміні та припиненні трудових відносин;

у правозастосовній сфері – в практичній діяльності органів державної влади, профспілок, роботодавців, органів державного нагляду й контролю за дотримання законодавства про працю, а також судів;

у навчальному процесі – під час вивчення навчальних дисциплін «Трудове право», «Міжнародне трудове право», підготовки відповідних робочих програм і навчальних планів, написання підручників і навчальних посібників, а також в науково-дослідницькій роботі студентів та аспірантів.

Апробація результатів дослідження. Ключові положення роботи були оприлюднені дисертантом на науково-практичних конференціях та круглих столах, зокрема «Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року); «Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні» (м. Харків, 19–20 липня 2019 р.); «Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку» (м. Харків, 2–3 серпня, 2019 р.); «Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку» (м. Запоріжжя, 23–24 серпня 2019 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки, сформульовані в дослідженні, знайшли відображення у п'яти статтях у фахових наукових виданнях України, одній статті у науковому періодичному виданні іншої держави і тезах чотирьох доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура й обсяг дисертації зумовлені предметом, метою та завданнями дослідження, логікою розкриття теми й викладення результатів. Робота складається із вступу, двох розділів, які включають вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації – 197 сторінок, із них основного тексту – 166 сторінок, кількість використаних джерел – 271 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертації, з'ясовано її зв'язок з науковими програмами, планами, темами, окреслено мету й завдання роботи, об'єкт і предмет, охарактеризовано методологічне підґрунтя, аргументовано наукову новизну і практичне значення одержаних результатів, наведено інформацію про апробацію результатів дослідження, а також публікації, в яких були відображені його ключові теоретичні і практичні положення, визначено структуру й обсяг рукопису.

Розділ 1. «Загальнотеоретичне розуміння принципу заборони примусової праці» поділяється на 4 підрозділи.

У підрозділі 1.1. «*Право на працю та заборона примусової праці: зміст і співвідношення правових категорій*» аналізуються зміст правової категорії права на працю та його співвідношення з правовою категорією заборона примусової праці.

Констатовано, що трудова діяльність людини є найважливішим чинником її виживання на планеті, перетворення навколишнього середовища

і самої людини, як біосоціальної істоти. Новітня епоха в розвитку людського суспільства висвітлила ключові положення про свободу особистості, поєднанні особистих і суспільних інтересів, органічній єдності індивідуальної і суспільної корисності праці людини, як об'єктивної умови збереження його в природі і розвитку соціуму.

Право на працю в системі прав людини має основоположне значення, оскільки від його реалізації на практиці багато в чому залежить, чи зможе людина забезпечити себе і своїх близьких необхідними матеріальними благами, реалізувати інші права. Право на працю має не тільки декларуватися в законодавстві, а й реально виступати об'єктом правового захисту. Це право обумовлене сутністю людини та відображає її природну потребу в праці. Воно виступає свого роду фундаментом, на якому ґрунтуються всі інші права і свободи людини у сфері праці.

Зроблено висновок, що право на працю – одне з фундаментальних прав людини, встановлене міжнародно-правовими актами й визнане всіма державами світу. Воно належить до групи соціально-економічних і в загальному сенсі відбиває потребу людини створювати і здобувати джерела існування для себе та своєї сім'ї, реалізовувати власний творчий потенціал, виражати свою особистість. Примусова праця, в свою чергу, це виконання роботи без попереднього надання згоди, що може здійснюватися під загрозою застосування як фізичного так і психічного насильства.

У підрозділі 1.2. *«Історія виникнення та розвитку принципу заборони примусової праці»* доведено, що історія правового регулювання суспільних відносин, які виникають в процесі організованого виробництва громадських благ пов'язана з якісно відмінним характером праці індустріального суспільства в порівнянні з доіндустріальною епохою. Рабовласницький чи феодальний способи виробництва були побудовані виключно на примусовій організації створення матеріальних благ і додаткового продукту. Індивідуальні інтереси тих верств населення, які мали доступ до влади, склалися в загальний, суспільний інтерес, який виступав первісною, рушійною силою діяльності людей.

З урахуванням системи соціальних відносин, матеріальних умов життя суспільства того часу, інтересів владної еліти необхідно визнати закономірним виникнення і розвиток правових інститутів рабовласництва і кріпацтва. В межах цих економічних формацій, заснованих на примусі, існування трудового права і права на працю зокрема, не мало економічних, соціально-політичних і організаційно-правових підстав, оскільки раб був рідчю і не мав ніяких прав як у публічній, так і в приватній сфері.

Необхідні економічні передумови для використання вільної праці з'явилися на початку епохи індустріалізації. У розвинених країнах до влади прийшов новий клас – буржуазія, який свої інтереси пов'язував з розвитком капіталістичних відносин. Виникла потреба у вільній робочій силі. Для

ліквідації цього дефіциту була скасована кріпосна залежність. Виникло правове становище, коли працівник на свій розсуд продавав власнику виробництва єдиний належний йому товар – робочу силу.

Примусова і рабська праця в сучасні дні продовжують існувати, будучи в той же час самостійними видами забороненої в цивілізованих країнах поведінки. Міжнародне співтовариство, а також національні уряди вживають зусилля і заходи по їх виявленню і усуненню, а саме: скасування усіх форм примусової чи обов'язкової праці; реальної заборони дитячої праці; недопущення дискримінації у сфері праці й зайнятості.

У *підрозділі 1.3. «Місце принципу заборони примусової праці в системі принципів трудового права»* зауважується, що сучасний стан розвитку наукових досліджень характеризується поступовим переходом від позитивістської теорії трудового права до природно-правової. Це зумовлює кардинально новий науковий підхід до визначення поняття, змісту та правової природи принципів трудового права.

Під принципами трудового права слід розуміти закріплені в праві основоположні засади, що виражають правову природу, властивості й ознаки, загальну спрямованість норм трудового права України.

Для формування більш чіткого уявлення про принципи трудового права пропонується розділити їх на дві групи: 1) принципи, що знайшли відображення в законодавстві, що підлягають безпосередньому застосуванню в правотворчому і правозастосовному процесі; 2) ідеї, вироблені і сформульовані наукою, що визначають віддалені перспективи розвитку правового регулювання праці.

Принцип заборони примусової праці займає провідне місце в системі принципів трудового права, він має певний нерозривний взаємозв'язок із кожним із них, який зумовлений єдністю економічних, політичних і соціальних засад українського суспільства.

Принцип заборони примусової праці є важливим для сучасного суспільства та потребує в більш чіткому визначенні на рівні Конституції України. Змістовна конструкція цього принципу дозволить забезпечити громадян від необґрунтованого залучення їх до обов'язкової праці, а також надасть можливість захистити свободу праці в конституційному порядку.

У *підрозділі 1.4. «Співвідношення принципів свободи праці та заборони примусової праці»* констатовано, що принцип свободи праці та принцип заборони примусової праці як основні принципи правового регулювання трудових відносин та безпосередньо пов'язаних з ними відносин є фундаментальним в трудовому праві зокрема та правовій системі України загалом.

Доведено, що принципи свободи праці та заборони примусової праці не завжди виступали одними з найважливіших принципів правового регулювання праці України. Саме вивчення процесу формування та

закріплення зазначених принципів в нормативних правових актах України дозволяє виявити досить суперечливий підхід законодавця до змісту й ідеологічному наповненню принципів свободи праці та заборони примусової праці в різні періоди розвитку нашої держави.

Аргументовано, що принципи свободи праці та заборони примусової праці як одні з основних принципів трудового права означають можливість кожного розпоряджатися своїми здібностями до праці, вибирати рід діяльності і професію поза всяких форм примусу, а також відмова держав від використання примусової праці в усіх його формах. До складу принципів входять наступні імперативи: право вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці; свобода волевиявлення при виборі роду діяльності; свобода волевиявлення при виборі професії; заборона примусової праці; обов'язок держави сприяти здійсненню права на працю.

Встановлено, що принцип заборони примусової праці є реалізацією міжгалузевого принципу свободи праці, оскільки людина повинна володіти невід'ємним і виключним правом вільно розпоряджатися своїми здібностями до праці і реалізувати їх на власний розсуд без застосування примусу. Свобода праці – це елемент права на саморозвиток і самореалізацію людини, а примусова праця – це неприродний для людини стан виконання роботи в зв'язку з примусовим чи іншим впливом при порушенні прав працівника. Тому законодавча заборона примусової праці посилює принцип свободи праці

Розділ 2. «Принцип заборони примусової праці в сучасному законодавстві та гарантії його реалізації» поділяється на 4 підрозділи.

У підрозділі 2.1. *«Принципи трудового права в системі засобів правового регулювання трудових відносин»* зауважується, що у сучасній правовій та соціальній державі принципами права є те, що підкреслює соціальну значущість права. Принципи права є загальнообов'язковими, оскільки засадничих ідей повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання суспільних відносин. Галузеві принципи права створюються або людською думкою, або виводяться самою практикою правозастосування, мають історичну обумовленість.

Встановлено, що до ознак принципів трудового права можна віднести їх: історичний характер; об'єктивну зумовленість; регулятивний характер; нормативність; універсальність, вищу імперативність та загальну значущість; системність; стабільність; правову визначеність.

Відстоюється позиція, що принципи трудового права є важливим складовим елементом системи правового регулювання трудових відносин. Найбільш яскраво регулятивна функція принципів трудового права проявляється при подоланні прогалин в праві. Окрім цього принципи трудового права мають надзвичайно велике значення для забезпечення належності конструювання нормативних приписів трудового законодавства.

Вони забезпечують послідовність нормотворчої практики, фактично створюють умови для переходу від старих правил нормативної регламентації до нових алгоритмів упорядкування суспільної взаємодії.

У підрозділі 2.2. «Примусова праця і принципи її заборони в сучасних умовах» аргументовано, що одним з негативних проявів процесу глобалізації для людства сьогодні є примусова праця та примусова міграція, які виникають на фоні існування природної трудової міграції. Намагаючись наростити економічний потенціал, недемократичні державні режими не зважали на дотримання природних прав людини: свободи пересування, прав на житло, працю, тощо. Демократичні, правові та соціальні держави навпаки беруть на себе обов'язок скасувати застосування примусової чи обов'язкової праці в усіх її формах. Україна також прийняла на себе зобов'язання перед світовою спільнотою щодо заборони використання в Україні примусової чи обов'язкової праці.

Під поняттям «примусова праця» розуміється виконання будь-якої роботи або служби, що вимагається від особи під загрозою покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг. Примусова чи обов'язкова праця не включає в себе: роботу, що є частиною звичайних громадянських обов'язків громадян; службу, що її вимагають на підставі законів про обов'язкову військову службу; роботу, що її вимагають в умовах надзвичайних обставин, що ставлять під загрозу життя чи нормальні життєві умови всього або частини населення; роботу, яку вимагають від особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу.

Формами примусової або обов'язкової праці є: засоби політичного впливу чи виховання або засоби покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі; як метод мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку; засіб підтримання трудової дисципліни; засіб покарання за участь у страйках; захід дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання.

У підрозділі 2.3. «Трудовий договір як основна альтернатива примусової праці» доведено, що трудовий договір є однією з форм реалізації конституційного права на працю, який дозволяє особі визначити правове положення на конкретному підприємстві, установі чи організації. Свобода трудового договору означає, що сторони: 1) трудових правовідносин вільно обирають трудову діяльність або вільно погоджуються, виключаючи примусову працю; 2) вступаючи в трудові відносини, добровільно укладають трудовий договір і можуть його розірвати; 3) укладаючи трудовий договір, прагнуть до триваючих трудових відносин.

Аргументується, що добровільність вступу до трудових відносин дозволяє задовольнити не тільки інтереси самого працівника у виборі роду й

місця трудової діяльності, але й потребу роботодавця у підборі кваліфікованих працівників з урахуванням виробничих потреб і специфіки роботи, оскільки договірний характер праці у поєднанні з можливостями вибору професії дозволяє гарантувати свободу й добровільність праці.

Доведено, що при укладенні трудового договору роботодавцю забороняється висувати будь-які умови дискримінаційного характеру, в тому числі в оголошеннях, а також вимагати від осіб, які шукають роботу, інформацію про їх цивільний стан, особисте життя та іншу інформацію, не пов'язану з професійною діяльністю. Ці забороняючі норми права, що встановлюють обов'язки роботодавця дотримуватися принципу свободи праці, свідчать про дію реальної заборони примусової праці.

У підрозділі 2.4. «Міжнародно-правове регулювання заборони примусової праці» встановлено, що право на заборону примусової чи обов'язкової праці регламентується міжнародними актами як загального, так і спеціального характеру. Міжнародні акти містять змістовно аналогічні визначення терміна «примусова чи обов'язкова праця», що свідчить про відповідність принципу правової визначеності та усталені підходи.

Зроблено висновок, що заборона примусової праці в міжнародно-правових актах не завжди встановлюється через класичну норму-заборону: її регламентація може логічно «впливати» з інших норм, якими встановлюються, наприклад, відповідні вимоги для роботодавців.

Змістовний аналіз встановлених актами міжнародного права можливих винятків із заборони примусової чи обов'язкової праці дає змогу говорити про те, що його метою є задоволення відповідного публічного інтересу (переважно під час надзвичайних обставин: стихійного лиха, особливого стану та ін.), що відповідає принципу балансу приватних та публічних інтересів;

На основі аналізу низки рішень Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) встановлено, що при вирішенні справ щодо порушення статті 4 (Заборона рабства і примусової праці) ЄСПЛ використовує не тільки Конвенцію, а й інші міжнародно-правові акти та акти національного законодавства держав-учасниць. При відмежуванні «примусової чи обов'язкової праці» від праці, що здійснюється вільно, ЄСПЛ у своїй практиці виокремлює два критерії: наявність загрози покарання та виконання такої роботи поза волею особи.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, яке полягає у наданні загальнотеоретичної характеристики принципу заборони примусової праці як принципу правового регулювання трудових і безпосередньо пов'язаних з ними відносин.

Основні наукові й практичні результати дослідження:

1. Примусова праця є й досі актуальною і глобальною проблемою, яка продовжує існувати в Україні та світі. Необхідно не тільки вдосконалювати нормативно-правову базу, а й стежити за її практичною реалізацією, правильним тлумаченням і виконанням. Важливо створити комплекс спеціальних норм, які будуть забезпечувати захист трудових прав у випадках застосування примусової праці, ініціювати процес ратифікації міжнародно-правових договорів щодо питань міграції. Ще одним важливим кроком є наділення органів державного контролю і нагляду відповідною компетенцією щодо виявлення примусової праці і її подальшого недопущення.

2. В історії виникнення та розвитку принципу заборони примусової праці сформувалися два підходи до розуміння його змісту: в радянському праві цей принцип насамперед тлумачився як обов'язок держави надати всім громадянам роботу; в економічно розвинутих країнах – як право на вільний вибір професії та роботи, на справедливі і сприятливі умови праці, при цьому держави беруть на себе обов'язок проводити активну політику, спрямовану на сприяння повній, продуктивній і вільній зайнятості.

3. У результаті порівняльно-правового аналізу норм Конституції України та відповідних норм конституцій європейських держав, які належать до континентальної системи права, встановлено, що у переважній більшості європейських країн право на працю, так само як і в Україні, закріплено в одній статті основного закону. Сьогодні право на працю в різних правових формах закріплено в ряді країн, як в тих, що розвиваються, так і економічно розвинених, адже положення, що представляють інтереси значної частини суспільства, містяться не тільки в міжнародно-правових актах, а й в нормах, прийнятих на рівні національного законодавства окремих держав, – у конституціях і законах. Незважаючи на загальне поширення цього права, в більшості держав відсутнє саме поняття «право на працю». Найчастіше це право носить декларативний характер.

4. Норми права, що закріплюють право на працю в конституціях низки європейських країн, можна розділити на три групи. До першої відносяться держави, в яких право на працю прописується в розділах, главах, присвячених основним правам та обов'язкам громадян або просто в основних правах. До другої групи належать країни, де право на працю прописано в розділі «Основні принципи». До третьої – конституції ряду розвинених країн, де право на працю міститься в основних правах і обов'язках громадян, але воно формулювалося як обов'язок трудитися.

5. Заборона примусової праці існує в таких формах, як заборона торгівлею людьми, особливо жінками і дітьми, боргова залежність, що виникає в результаті насильницької експлуатації праці, обов'язки, що покладаються на громадян державою або військовими, а також примусова надомна праця. При цьому узаконена система покарань за використання

примусової праці не є достатньо ефективною і здебільшого полягає у грошовому штрафі або мінімальному тюремному ув'язненні.

6. Примусова праця – це виконання роботи без попереднього надання згоди, що може здійснюватися під загрозою застосування як фізичного, так і психічного насильницького впливу. Поряд із примусовою працею існує обов'язкова праця. Тож слід розмежовувати ці поняття: причиною необхідної праці є внутрішнє бажання чи переконання особи-працівника, зумовлене зовнішніми чинниками (обставинами), примусову працю зумовлює воля суб'єкта примусу, при цьому добровільна згода працівника на таку працю відсутня.

7. Необхідно відмежовувати поняття принципів трудового законодавства як ті керівні ідеї, що містяться в законодавчих актах і на основі яких формуються нові нормативно-правові акти та визнаються недійсними діючі, від принципів трудового права як галузевих принципів як таких, що виступають керівними ідеями не лише при формуванні трудового законодавства, а й при регулюванні всього кола трудових відносин.

8. Принципи трудового права охоплюють всю правову матерію (норми трудового права, трудові відносини), а також надають їй послідовності, логічності, збалансованості інтересів працівника та роботодавця. У принципах трудового права синтезується національний досвід розвитку трудового права з практикою іноземних держав та міжнародних інституцій у сфері трудового права. Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні майбутніх норм трудового права. Еволюція трудового права повинна походити від ідеї (принципу) до норми, через реалізацію трудової норми – до об'єктивізації суспільної практики. Лише тоді принципи трудового права будуть визначати напрямок розвитку трудового права в контексті захисту та гарантування основоположних трудових прав людини і громадянина.

9. Керуючись нормами прямої дії Конституції України та нормативно-правовими актами, які регулюють соціально-трудова та тісно пов'язані з ними відносини, можна стверджувати, що у нашій державі фактично неможливе застосування примусової праці. Ці норми створюють систему юридичних гарантій захисту працівника від примусової праці. Разом з цим на сьогодні існують деякі норми міжнародного права, що закріплюють основи примусової праці, а країни, які їх зробили частиною свого національного законодавства відповідно до процедур, передбачених у національних системах права, не скасували їх ратифікацію та приєднання до таких міжнародних норм.

10. Дієвим механізмом урахування волі всіх сторін трудових відносин нині має стати соціальний діалог, що визначає участь працівників, роботодавців і урядів у процесі прийняття рішень у сфері зайнятості щодо проблем, які виникають на робочих місцях.

11. Принцип свободи праці та принцип заборони примусової праці як основні принципи правового регулювання трудових відносин та інших безпосередньо пов'язаних з ними відносин є фундаментальними в правовій системі України. Свобода праці – це елемент природного права людини, а примусова праця – протиприродний стан, виконання роботи в зв'язку з насильницьким чи іншим впливом при порушенні прав. Однак принцип заборони примусової праці є певною мірою проявом принципу свободи праці.

12. Зараз проблема захисту прав людини вийшла далеко за межі окремої держави, стала нагальною потребою у створенні універсальних міжнародних правових стандартів, що визначають основні права людини. Усунення примусової праці та дискримінації – важливий крок у боротьбі за викорінення дискримінації у всіх інших сферах, який створить демократичні ринки праці і суспільство в цілому, а також прискорить зростання економіки, знизить небезпеку конфліктів, що виникають у трудових відносинах, а також підвищить продуктивність праці.

13. Право на заборону примусової чи обов'язкової праці регламентується міжнародними актами як загального, так і спеціального характеру, міжнародні акти містять змістовно аналогічні визначення терміна «примусова чи обов'язкова праця», що свідчить про відповідність принципу правової визначеності та усталені термінологічні підходи.

14. Заборона примусової праці в міжнародно-правових актах не завжди встановлюється через класичну норму-заборону, її регламентація може логічно «впливати» з інших норм, якими встановлюються, наприклад, відповідні вимоги для роботодавців.

15. Змістовний аналіз установлених актами міжнародного права можливих винятків із заборони примусової чи обов'язкової праці дає підстави стверджувати, що його метою є задоволення відповідного публічного інтересу (переважно під час надзвичайних обставин: стихійного лиха, особливого стану тощо), що відповідає принципу балансу приватних та публічних інтересів. Спеціальні міжнародні акти встановлюють правила, з дотриманням яких можливе використання примусової чи обов'язкової праці, котрі в свою чергу покликані забезпечити мінімізацію шкоди приватним інтересам (працівників, котрі залучаються до такої праці) під час реалізації інтересу публічного.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

1. Войтенко О. О. Принципи трудового права в системі засобів правового регулювання трудових відносин. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Вип. 1 (16). Том 3. С. 35-39.

2. Войтенко О. О. Общетеоретический анализ предпосылок возникновения, развития и внедрения принципов запрещения принудительного труда. *Право и политика. Научно-методический журнал (Кыргызская Республика)*. 2017. № 4. С. 154-161.

3. Войтенко О. О. Співвідношення та зміст понять «право на працю» та «заборона примусової праці». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2018. Вип. 50. Том 4. С. 138-143.

4. Войтенко О. О. Примусова праця і принципи її заборони в сучасних умовах. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1 (22). Том 4. С. 35-39.

5. Войтенко О. О. Заборона примусової праці в трудовому законодавстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 114-116

6. Войтенко О. О. Поняття та особливості міжнародно-правового регулювання заборони примусової праці. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України*. 2019. № 2. С. 17-23

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження:

7. Войтенко О. О. Щодо ролі конституційного принципу заборони примусової праці. *Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації* : Міжнародна науково-практична конференція «Конституційні цінності: правова природа та практика реалізації» (м. Хмельницький, 17 травня 2019 року). [у 2-х част.]. Частина 1. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2019. С. 113-117

8. Войтенко О. О. Деякі особливості міжнародно-правового регулювання заборони примусової праці. *Особливості розвитку публічного та приватного права в Україні* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 19-20 липня 2019 р.). Харків : ГО «Асоціація аспірантів-юристів», 2019. С. 132-135

9. Войтенко О. О. Поняття трудового договору та його роль у запобіганні примусової праці. *Національні та міжнародні стандарти сучасного державотворення: тенденції та перспективи розвитку* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Харків, 2-3 серпня, 2019 р.). Х. : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2019. С. 63-66

10. Войтенко О. О. Підходи до розуміння поняття «примусова праця» в трудовому законодавстві України. *Сучасні правові системи світу: тенденції та фактори розвитку* : Міжнародна науково-практична конференція (м. Запоріжжя, 23-24 серпня 2019 р.). Запоріжжя : Запорізька міська громадська організація «Істина», 2019. С. 47-51

АНОТАЦІЯ

Войтенко О. О. Заборона примусової праці – принцип правового регулювання трудових відносин. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. Харків, 2020.

Дисертацію присвячено дослідженню принципу заборони примусової праці, його співвідношенню з суміжними поняттями, місцю в системі принципів трудового права, межах реалізації.

Установлено, що принцип заборони примусової праці є якоюсь мірою проявом принципу свободи праці. Свобода праці, дозволяючи суб'єкту трудових відносин активно реалізовувати себе в сфері праці, як, втім, і зайняти пасивну позицію – не застосовувати свої здібності для трудової діяльності, тим самим є гарантом принципу заборони примусової праці. Адже тільки вільна праця може бути об'єктом правового регулювання, тоді як примусова праця завжди пов'язана з насильством і відсутністю волі особи на її виконання. Свобода праці несумісна з примусовою працею. Отже, дослідження та співвідношення принципів свободи праці та заборони примусової праці дозволяє прийти до висновку, що зазначені принципи знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Наголошено на тому, що свобода праці – це елемент природного права людини, а примусова праця – це протиприродний людині стан. Суб'єктом примусової праці може бути тільки працівник, оскільки саме він є найменш захищеною стороною в трудових відносинах. Примусова праця передбачає обмеження прав особи й абсолютно неприпустима в цивілізованому суспільстві і державі, котра претендує на те, щоб бути правовою.

Доведено, що наявність юридичної відповідальності не лише підприємства, а й конкретних посадових осіб за неукладення, або не належне оформлення укладеного трудового договору, або його нелегітимація у порядку, передбаченому чинним законодавством, стає реальною гарантією недопущення порушення прав працівника при укладенні трудового договору, що в свою чергу виступає гарантією неприпустимості використання примусової праці в трудових відносинах.

Ключові слова: примусова праця, обов'язкова праця, трудовий договір, принципи права, принципи трудового права, свобода праці, свобода договору, право на працю.

АННОТАЦИЯ

Войтенко А. А. Запрет принудительного труда - принцип правового регулирования трудовых отношений. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.05 «Трудовое право; право социального обеспечения». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2020.

Диссертация посвящена исследованию принципа запрета принудительного труда, его соотношению со смежными понятиями, месту в системе принципов трудового права, границам реализации.

Установлено, что принцип запрещения принудительного труда является в какой-то мере проявлением принципа свободы труда. Свобода труда, позволяя субъекту трудовых отношений активно реализовывать себя в сфере труда, как, впрочем, и занять пассивную позицию – не применять свои способности для трудовой деятельности, тем самым является гарантом принципа запрета принудительного труда. Ведь только свободный труд может быть объектом правового регулирования, тогда как принудительный труд всегда связан с насилием и отсутствием воли лица на его выполнение. Свобода труда несовместима с принудительным трудом. Таким образом, исследование и соотношение принципов свободы труда и запрещения принудительного труда позволяет прийти к выводу, что указанные принципы находятся в тесной взаимосвязи.

Отмечено, что свобода труда – это элемент естественного права человека, а принудительный труд – это противоестественное человеку состояние. Субъектом принудительного труда может быть только работник, поскольку именно он является наименее защищенной стороной в трудовых отношениях. Принудительный труд предусматривает ограничение прав личности и абсолютно недопустим в цивилизованном обществе и государстве, которое претендует на то, чтобы быть правовым.

Доказано, что наличие юридической ответственности не только предприятия, но и конкретных должностных лиц за незаключение или ненадлежащее оформление заключенного трудового договора, или его нелегитимация в порядке, предусмотренном действующим законодательством, становится реальной гарантией недопущения нарушения прав работника при заключении трудового договора, что в свою очередь выступает гарантией недопустимости использования принудительного труда в трудовых отношениях.

Ключевые слова: принудительный труд, обязательный труд, трудовой договор, принципы права, принципы трудового права, свобода труда, свобода договора, право на труд.

SUMMARY

Voitenko O. O. Prohibition of forced labor – principle of legal regulation of labor relations. – *Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.*

Thesis for the degree of Candidate of Science on specialty 12.00.05 «Labour Law; Law of Social Maintenance». – Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2020.

The dissertation is devoted to the research of theoretical questions of the principle of the prohibition of forced labor, its relation with related concepts, place in the system of principles of labor law, the limits of realization. The paper describes the basic conceptual apparatus of the prohibition of forced labor as a principle of labor law and proposes corresponding definitions. Particular attention is paid to the regulatory and legal support of the principle of prohibition of forced labor in foreign countries.

It has been established that the principle of the prohibition of forced labor is to some extent a manifestation of the principle of freedom of labor. Freedom of labor, allowing the subject of labor relations to actively exercise themselves in the sphere of work, as, however, and to take a passive position – not to use their abilities for work, thus is a guarantor of the principle of prohibition of forced labor. Only free labor can be subject to legal regulation, whereas forced labor is always linked to the violence and lack of will of the person to perform it. Freedom of labor is incompatible with forced labor. Thus, the study and correlation of the principles of freedom of labor and the prohibition of forced labor lead to the conclusion that these principles are closely interrelated.

It is emphasized that freedom of labor is an element of natural human rights, and forced labor is an unnatural human condition. It is noted that only an employee can be the subject of forced labor, since he is the least protected party in employment. Forced labor implies a restriction on the rights of the individual and is absolutely inadmissible in a civilized society and state claiming to be considered legal.

It is noted that the features of the principles of labor law should include systematic and consistent, universal obligation, universality, stability, general significance, regulatory, legal certainty. Thus, the principles of labor law are such basic ideas of law, which determine the content and orientation of its rules and are characterized by consistency, consistency, universality, stability, universality, regulatory, legal certainty.

Studies of the principles of legal regulation on forced labor show that they cannot be applied as contradicting the Constitution of the Labor Code of Ukraine,

departmental regulations or statutes of discipline, etc., which provide for the possibility of temporary transfer of an employee without his consent to another job.

The paper analyzes the normative acts on the regulation of the right to work in foreign countries. It is concluded that to date, the right to work in different legal forms is enshrined in a number of developing and economically developed countries, since provisions that represent the interests of a large part of society are contained not only in international legal acts. but also in the norms adopted at the level of national legislation of individual states – in most constitutions and laws. In fact, the constitution of almost every modern state includes provisions that affect the right to work. But, despite the widespread adoption of this right, in most states the concept of "right to work" is absent. Most often, this right is declarative.

It is noted that the presence of legal responsibility not only of the enterprise, but also of specific officials, for not concluding or not properly executing the concluded employment contract, or not legitimizing it in the manner stipulated by the current legislation, becomes a real guarantee against the violation of the employee's rights when concluding the employment contract, which, in turn, is a guarantee of the inadmissibility of the use of forced labor in the conditions of the present, the absence of this negative process in real social and legal labor from troughs in Ukraine.

Based on the analysis of international practice, foreign legislation and scientific literature it is established that the development of state regulation of social and labor relations in the conditions of integration of Ukraine into the world economy cannot be carried out without taking into account international labor standards, which include an orderly system of international norms and principles developed on the basis of mutual agreements between States on issues related to the recognition and consolidation of fundamental human rights in the workplace, the regulation of wage labor and its individual minds, protection of the individual and collective interests of workers, defining the bases of the legal status of migrant workers, regulating the work of certain categories of workers, shaping social policy and determining its priorities.

Key words: forced labor, compulsory labor, employment contract, principles of law, principles of labor law, freedom of labor, freedom of contract, right to work.

Відповідальний за випуск
доктор юридичних наук, доцент Серета О. Г.

Підписано до друку 22.06.2020 р. Формат 60х90/16
Папір офсетний. Віддруковано на різнографі.
Умовн. друк. арк. 0,7. Облік. вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. № 1033.

Друкарня
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.